

Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ'nın "Ma'âni'l-Kur'an" Adlı Eserinde Dil-Kültür İlişkisi
Lenguage-Culture Relationship in Philological Interpretation Tidled "Ma'âni'l-Qur'an" of Yahya
b. Ziyad al-Farra

Rıfat AKBAŞ

Dr. Öğretim Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı,
Dr. Faculty Member, Van Yüzüncü Yıl University, faculty of
Theology, Department of Arabic Language and Rhetoric
Van, Türkiye
akbasakbasa.1988@hotmail.com
ORCID ID: 0000-0002-8533-3335

DOI: 10.47424/tasavvur.807210

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Date Received: 07 Ekim / October 2020
Kabul Tarihi / Date Accepted: 07 Aralık / December 2020
Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2020
Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf / Citation: Akbaş, Rıfat. "Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ'nın "Ma'âni'l-Kur'an" Adlı Eserinde Dil-Kültür İlişkisi". *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 6/2 (Aralık 2020): 1299-1328.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | [mailto: ilahiyatdergi@nku.edu.tr](mailto:ilahiyatdergi@nku.edu.tr)

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdag Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.
CC BY-NC-ND 4.0

Öz

İslâm coğrafyasının genişlemesi neticesinde Arap olmayan toplulukların İslâm dini ile tanışmaları beraberinde bir takım problemleri de getirmiştir. Bu problemler arasında, Kur'ân'ın yanlış anlaşılma endişesi en başı çekmektedir. Arapçaya hâkim olmamaktan kaynaklanan dil hatalarının âyetlere kadar sirayet ettiğini gösteren birçok rivayetin varlığı da bunu teyit etmektedir. Bundan dolayı hicrî birinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren dil ile ilgili faaliyetler aralıksız bir şekilde devam etmiştir. Bu faaliyetler arasında, Kur'ân'ın üslûbunu, âyetlerde yer alan kelimelerin delâleti ve sesletimini (telaffuzunu), cümlelerin iç bütünlüğü ile filolojik tahlillerini ele alan çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmalar, Arap gramerinin oluşturulması ve bazı gramer ekollerinin ortaya çıkmasıyla birlikte genellikle "Ma'âni'l-Kur'ân" ve "İ'râbü'l-Kur'ân" başlıkları kullanılarak daha sistemli bir şekilde hicri dördüncü yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir.

"Ma'âni'l-Kur'ân" başlığını kullanarak eser yazan âlimler arasında gramer ilmiyle birlikte tefsir alanında da önemli bir konuma sahip olan Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ da (öl. 207/822) bulunmaktadır. Söz konusu başlığı taşıyan eserinde Ferrâ'nın, lügavî (filolojik) tahlilleri esnasında özellikle sözcüklerin siygası (morfemi) ve çok anlamlılığı doğrultusunda dil-kültür ilişkisine örnek olabilecek birçok bireysel değerlendirmesine rastlanılmaktadır. Onun, bazı âyetler etrafında sergilenen çeşitli görüşlere yer verdikten sonra Arap toplumu nezdinde bir yönüyle de bile olsa kabul gören semantik tahlillere ayrıca yer vermesi, müfessirlerin, çoğu zaman anlaşılması güç âyetlerin tefsirinde murad edilenin dışında bir yorumun önlenmesi için dönemin kültüründen yararlanmaları gerektiği şeklinde de değerlendirilebilir. Bu bakımdan Kur'ân-ı Kerîm'in insanlığa sunduğu mesajların en doğru şekilde anlaşılabilmesi adına bazı âyetlerin tefsiri ve değerlendirmesi yapılırken başvurulacak ilmî merci ve disiplinlerin geniş tutulması önem arz etmektedir.

Binâenaleyh makalede asıl olarak Ferrâ'nın kendisine özgü görüş ve tahlillerine yer verildikten sonra onun çağdaşı ve sonrası dönemlerde yaşayan âlimlerin benzer analizlerinden de istifade edilerek sadece dil-kültür ilişkisine örnek olabilecek tespitler üzerinde durulacak ve bir nevi dil-kültür etkileşiminin âyet yorumundaki rolüne işaret edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili, Dil-Toplum İlişkisi, Dil-Kültür, Dil-Gramer, Ferrâ, Ma'âni'l-Kur'ân.

Abstract

As a result of the expansion of the Islamic geography, the acquaintance of non-Arab communities with the religion of Islam brought some problems with it. Among these problems, the concern of misunderstanding the Quran is at the top. The existence of many rumors showing that language mistakes caused by not being able to master Arabic are spread to the verses confirms this. Therefore, activities related to language have continued uninterruptedly since the second half of the first century of Hijri Calendar. Among these activities, there are studies dealing with the style of the Quran, the evidence and pronunciation of the words in the verses, the inner integrity of the sentences and their philological analysis. These studies, along with the creation of Arabic grammar and the emergence of some grammar schools, continued more systematically until the end of the fourth century of Hijri Calendar, using the titles "Ma'âni'l-Qur'ân" and "I'râbu'l-Qur'ân.

There is also Yahya b. Ziyad al-Farra (d. 207/822) among the scholars who wrote works using the title "Ma'âni'l-Kur'ân". In the mentioned work, many individual evaluations of Ferrâ during the *lugavî* (philological) analyzes, which can be an example of the language-culture relationship, especially in the direction of the *siyga* (morpheme) and polymorphism of words, are encountered. His emphasis on semantic analyzes, which are accepted by Arab society even in a certain way, after giving place to various opinions displayed around some verses, can also be evaluated as that the commentators should benefit from the culture of the period in order to prevent an interpretation other than the intended verses with incomprehensible verses. In this respect, it is important to keep a wide range of scientific authorities and disciplines to be applied when interpreting and evaluating some verses in order to understand the messages offered by the Quran to humanity in the most accurate way.

Consequently, in this article, Ferra's specific analyzes and his views, as well as the analysis of other scholars, will focus only on the determinations that can be an example of the language-culture relationship, and the role of culture and language interaction in verse interpretation will be pointed out.

Keywords: Arabic Language, Language-Society Relationship, Language and Culture, Language and Grammar, Ferra, Ma'âni'l-Qur'an.

Giriş

Bir ulusun kültürünü yakından tanımak için öncelikle onlara ait olan dilin iyi bir şekilde öğrenilmesi gerekir. Kültürün bir sözlü aktarım aracı olarak değerlendirilen ve canlı bir varlık olarak kendi kanunları içinde gelişen dil bu yönüyle bir milletin aynası olduğu gibi uygarlığının da en önemli göstergesidir.¹Bir halkın veya ulusun düşünce ve değer birliğini oluşturan zihinsel, felsefi ve sanatsal tüm üretim ve varlıkları şeklinde tanımlanan kültür² ise bu yönüyle dilden daha geniş bir içeriğe sahip olmakla birlikte insan hayatını bütün yönleriyle ihtiva eden ve tarihsel derinliği bulunan bir olgudur. Bu yüzden tüm kültürel aktivite ve gelişmelerin mihenk taşı olan ve kültürün taşıyıcısı rolünü üstlenen dil³ eğer donuk ve zayıf ise bu durumda hareketli ve güçlü bir kültürün oluşturulabilmesi neredeyse imkânsız hale gelir.

Aslında dil ile kültür, birinden söz edildiğinde diğersinin hemen akla geldiği ve aralarından sıkı bir ilişkinin bulunduğu iki önemli unsurdur. Zira kültürün temeli konumunda olan dil kültürle hayat sürer, kültür de dil ile gelişir.⁴Başka bir ifadeyle dil bir yandan kültürü beslerken diğers yandan da kültürle beslenir. Oldukça eski sayılabilecek dönemlerde "fıkhü'l-lüğa" (pühilology) başlığıyla kaleme alınan eserlerin muhtevası bunun en büyük kanıtıdır. Çünkü fıkhü'l-lüğa kavramı çoğunlukla konuşulan dili merkeze alan "ilmü'l-lüğa" (linguistics) kavramından farklı olarak dilin öteden beri geldiği tarih, kültür ve geleneklerini de içinde barınmaktadır.⁵ Her toplumun kültür düzeyi

¹ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları,2015). 13; Ramazan Abdüttevab, *Buhûsun ve mekâlâtun fi'l-lüğa*, (Kahire: Mektebetü'l-Hâneci, 1403/1982), 57; Mustafa Sönmez, "Kelâmcılara Göre Dillerin Kaynağı Problemi ile İlgili Tartışmalara İlişkin Bir Değerlendirme", *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 8/1, (2010), 185.

² Esin Sultan Oğuz, "Toplum Bilimlerinde Kültür Kavramı", *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 28/2, (2011), 126.

³ İbrahim es-Sâmîrrâ'î, *Fıkhü'l-lüğati'l-muğârin* (Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1983), 169.

⁴ Mehmet Kaplan, *Kültür ve Dil* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019), 154.

⁵ Mario Andrew Pei, *Invitation To Linguistics*, çev. Ahmed Muhtar Ömer (Beyrut: Âlemü'l-Kutub, 1419/1998), 35.

onların kullanmış olduğu dil ve reel kavramlarla ölçülebildiği için bu tür kitap yazarlarının dil-kültür ilişkisinin önemine vurgu yapmaya çalıştıkları söylenebilir.

Dil ve kültürün birbirinden ayrılmaz bütünlüğü, kültürün nesilden nesle aktarılmak için dile olan ihtiyacı üzerinden okunabildiği gibi dilin düşünce ve hayat tezahürlerinin somut hâle bürünebilmesine imkân sağlayan işlevi üzerinden de okunabilir.⁶ Bu yüzden dil-kültür ilişkisinde konuşma, anlaşma ve ortaklaşa iş yapma gibi eylemlerin gerçekleşebilmesi göz önünde bulundurulduğunda dil asla toplumdan ayrı düşünülemez. Bu da dil-kültür ilişkisi denklemde dilin varlığını sürdürebilmesi adına topluma olan ihtiyacını ortaya koymakta ve söz konusu denklemde toplum hayatının devamı ve sözlü iletişim için dile olan ihtiyacın önemini göstermektedir.⁷

Dil-kültür ilişkisinin inceleme konusu yapıldığı kadim medeniyetler arasında Arap toplumu ve coğrafyası da bulunmaktadır. Geçmiş yaklaşık yüz elli yıl İslâm öncesi döneme kadar uzanan Arap toplumunun sözlü kültürü hakkında bilgi sahibi olmanın en güvenilir ve sağlam yollardan birisi Kur'ân'ı Kerîm'i dilbilimin esaslarıyla birlikte sosyal kalıtın tümü olarak değerlendirilen⁸ kültürün iç ve dış dinamikleriyle yorumlayan klasik dönem âlimlerin eserleridir. Bu durum Kur'ân'ın nüzulü esnasında Arap toplumunun sosyal ve kültürel yaşantısı⁹ hakkında güvenilir bir bilginin temini için asr-ı saadete en yakın olan âlimlerin eserlerini daha önemli kılmaktadır.

Bu âlimler, Kur'ân'ı Kerîm'in doğru anlaşılmasını sağlamak için lügat ve üslûp farklılıklarının yanı sıra kelimelerin çok yönlülüğünün esas alındığı *Garîbu'l-Kur'ân*, garip kelimelerin detaylı açıklamalarıyla birlikte daha çok

⁶ Ali Göçer, "Türkçe Öğretmeni Adaylarının Dil Kültür İlişkisi Üzerine Görüşleri: Fenomenolojik Bir Araştırma", *Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 15/2, (2013), 26; Deniz Küzeci, "İlişkiler Bağlamında Dil, Yazın, Kültür, Toplum ve Eğitim", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1/39, (2018), 114.

⁷ Kaken Ahanov, *Dil Bilimin Esasları*. çev. Murat Ceritoğlu (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013), 43.

⁸ Soner Gündüzöz, "Arapçada Kültür-Dil İlişkisi", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 5/2, (2005), 218.

⁹ Bu konuda detaylı bilgi için bk. Adem Apak, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumunu: Sosyal, Kültürel ve İktisadî Hayat*, (İstanbul: KURAMER Yayınları, 2017).

nahiv, sarf ağırlıklı eserler olan *İ'râbu'l-Kur'ân* ve hem *Garîbu'l-Kur'ân*'lardaki lügat ve üslûp farklılıkları, hem de *İ'râbu'l-Kur'ân*'lardaki nahiv ve i'râb özelliklerinin işlendiği *Me'âni'l-Kur'ân* ve *Mecâzu'l-Kur'ân* türü kitaplar yazarak bir nevi dilbilimsel tefsir geleneğinin nüvelerini oluştura gelmişlerdir.¹⁰

Makalede dilbilimsel tefsirlerin başında gelen Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ'nın (öl. 207/822), özellikle lügat ve gramer çalışmalarında temel kaynak addedilen "Ma'âni'l-Kur'ân" adlı eserinde bazı âyetlerin gramatik ve semantik tahlilleri esnasında Arap toplumundan bilhassa günlük konuşma üslûbu ve klasik şiirler üzerinden örnekler vererek sergilediği bireysel değerlendirmeleri ile gerek çağdaşı gerekse kendisinden sonraki dönemde yaşamış olan birtakım âlimlerin benzer yaklaşımları dönemin dil-kültür ilişkisinin kanıtı olarak sunulmaya çalışılmıştır.

Ferrâ'yı ve Ma'âni'l-Kur'ân eserini çeşitli açılardan inceleme konusu yapan araştırmaların bir hayli olduğu söylenebilir. Zülfikar Tüccar tarafından bir doktora çalışması olarak kaleme alınan "al-Ferrâ, Hayatı, Eserleri ve Arap Dili ve Edebiyatındaki Mevkii" tezi gerek Ferrâ gerekse eserleri hakkında geniş bir muhtevaya sahiptir ve bu anlamda oldukça önemli bir akademik çalışmadır. Ama Ferrâ'nın Ma'âni'l-Kur'ân'ını özellikle dilbilim perspektifinde detaylı bir şekilde inceleme konusu yapan Kıyasettin Arslan'dır. Bu bağlamda Arslan'ın "el-Ferrâ'nın 'Meâni'l-Kur'ân Adlı Eserinin Dil Bilim Açısından İncelenmesi" başlığıyla yazdığı Yüksek Lisans tezi ile "Dil-Tefsir ve el-Ferrâ" isimli kitabı birçok boşluğu dolduracak mahiyettedir. Bu çalışma ise Ferrâ'nın bazı âyetlerin tefsirinde sadece toplum dili ve yöre kültürünün izlerinin açıkça görüldüğü tahlillerine münhasırdır ve diğer çalışmalardan bu yönüyle ayrılmaktadır. Ülkemizde bu gibi çalışmalara daha fazla ihtiyaç duyulduğu kanaatiyle makalenin ilgili akademik alana fayda sağlayacağı ümit edilmektedir.

¹⁰ Mustafa Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'an-ı Anlamaya Katkısı: Hicri İlk Üç Asır* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 118, 119; Ali Temel, *Dilbilimsel Tefsirlerde Kıraatlere Yaklaşım* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 37; Ali Bulut, *Filolojik Tefsirle Rivâyet Tefsirin Buluşma Noktası: Zeccâc'ın Meâni'l-Kur'ân-ı", Kur'an ve Tefsir Akademisi, Tarihten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usûlü* (İstanbul, 2008), 315; Kıyasettin Arslan, *Dil-Tefsir ve el-Ferrâ*, (Ankara: Sonçağ Akademi Yayını, 2020), 32-37.

1. Ferrâ ve Ma'Âni'l-Kur'ân Adlı Eseri

Tam adı Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâdb. Abdillâh b. Manzûred-Deylemî el-Ferrâ'dır. Minkâroğullarının azatlısı olduğu söylenen Ferrâ Kûfe'de doğmuştur.¹¹ Ebû Bekr ez-Zübeydî (öl. 379/989) onu Kûfe ekolünün üçüncü tabaksından sayar.¹² Kendisine "Ferrâ" lakabının verilmesi kürkçü olmasından dolayı değil sözü kendi üslûbuyla dikkat çekecek derecede tahlil etmesinden dolayı verildiği söylenmektedir.¹³ Basra ekolünün meşhur âlimi Yûnus b. Habîb'den (öl. 182/798) ders alan Ferrâ Alî b. Hamza el-Kisâî'nin (öl. 189/805) de en önemli ilim arkadaşı ve öğrencilerindendir.¹⁴ Nahiv alanının emiri (أمير المؤمنين في النحو) unvanına layık görülen¹⁵ Ferrâ'nın altmış yedi (altmış üç diyenler de vardır) yaşındayken Mekke'ye yaptığı bir seyahat esnasında rahatsızlanıp yolda vefat ettiği nakledilmektedir.¹⁶ Sîbeveyhi (öl. 180/796) gibi birisini, Arap kelimini irâb ve mana denkleminden uzak bir şekilde dikkate aldığı gerekçesiyle eleştirmesine¹⁷ bakılırsa dînî metinlerin anlaşılmasında dil-kültür ilişkisini benimsediği ve bu konuda hassas olduğu söylenebilir.

Aslında Ferrâ uzmanı olduğu bir alanı dar bir kalıba sıkıştırmayıp bir yönüyle de bile olsa tatminkâr cevaplar geliştirebilecek kadar özgüvene sahip bir şahsiyettir. Namazdaki farzlar dışında belirli eksiklik, fazlalık ya da yanlış-

¹¹ Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed en-Nedîm İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, (Londra: Müessesetü'l-Furkân li't-Turâsî'l-İslâmî, 1340/2009), 1/198; Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm el-Kiftî İbnü'l-Kiftî, *İnbâhü'r-ruvât'alâ enbâhi'n-nühât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim (Kahire: Dâru'l-Fikrî'l-Arabî, 1406/1986), 4 /7,8.

¹² Muhammed b. el-Hasen b. Abdillâh ez-Zübeydî, *Tabakâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luḡaviyyîn*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim (Kahire: Dâru'l-Maârif, ts.), 131.

¹³ Ahmed b. Muhammed b. Hallikân İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sadr, 1397/1977), 6/181.

¹⁴ Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Enbârî İbnü'l-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ' fi'tabakâti'l-üdebâ'*, thk. İbrahim es-Sâmerrâî (Ürdün: Mektebetü'l-Mennâr, 1405/1985), 8; Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed es-Süyûtî, *Buḡyetü'l-vu'ât fi tabakâti'l-luḡaviyyîn ve'n-nühât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim (b.y. 1399/1979), 2/333; Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab fi aḥbâri men zehab*, thk. Abdülkadir el-Arnâvût-Muhammed el-Arnâvût (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1408/1988), 3/39, 40.

¹⁵ Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1397/1977), 10/156.

¹⁶ Süyûtî, *Buḡyetü'l-vu'ât*, 2/333.

¹⁷ İbnü'l-Kiftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 4/7.

lıkların telâfi edilmesi amacıyla yapılan sehiv secdesi esnasında tekrardan yaşanabilecek bir hatanın yeniden bir sehiv secdesini gerekli kılmadığını *المصغر لا يُصغر* "Tasğir edilen (tekrardan) tasğir edilemez"¹⁸ şeklinde gerekçelendirmesi özgüveninin bir kanıtı olsa gerektir. Ayrıca hocası Kisâî'ye birçok konuda muhalefet etmesi¹⁹ bir yandan özgün duruşunu ortaya koyarken diğer yandan dilbiliminde betimsel bir yaklaşımı tercih ettiğini göstermektedir. Onun *أموت وفي نفسي شيء من حتى لأنها تخفض وترفع وتنصب* "Hatta (edâti) cer, ref ve nasb amelini yaptığı için içimde hatta (edatının işleviyle ilgili bir şey kalacak şekilde) öleceğim"²⁰ şeklindeki sözleri de dilbiliminde betimsel bir bakış açısına sahip olduğunu göstermekte hatta toplum nezdinde kabul gören ifade tarzlarının göz ardı edilmemesi gerektiğine bir işaret olarak da değerlendirilebilmektedir.

Ma'âni'l-Kur'ân'ın²¹ telif zeminini hazırlayan nedene gelince Ferrâ'nın iki yıl süren "el-Hudûd" (الحدود) adlı eserini talebelerine yazdırdıktan sonra söz konusu eserini arkadaşı Ömer b. Bukeyr'in isteği üzerine, içlerinde seksen civarında Kâdının da bulunduğu büyük bir kalabalığın huzurunda Kûfe'deki bir camide bulunan ve halka namaz kıldırın bir şahsa yazdırdığı nakledilmektedir.²² Şüphesiz ki eserin Ferrâ tarafından Ma'âni'l-Kur'ân başlığı kulla-

¹⁸ Abdurrahmân b. İshâk ez-Zeccâci, *Mecâlisü'l-'ulemâ*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun (Kuveyt: Matbaatu Hukûmeti'l-Kuveyt, 1984), 25; Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdi Hatîb el-Bağdâdi, *Târîhu medîneti's-selâm*, thk. Beşşâr Avvâd Marûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2001), 16/227.

¹⁹ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el-Ferrâ, *Ma'âni'l- Kur'ân*, thk. Ahmed Yûsuf Necâtî-M. Ali en-Neccâr, (Beyrut: Âlemü'l-Kutub, 1403/1983), 1/75; Abdülvâhid b. Alî Ebü't-Tayyib el-Lügavî, *Merâtibü'n-naħviyyîn*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim (Kahire: Mektebetu Nahdeti Mısır, ts.), 88.

²⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 6/180.

²¹ Ma'âni'l-Kur'ân başlığıyla eser yazarlar arasında Yûnus b. Habîb el-Basrî (öl. 182/798), Ebû Ca'fer er-Ruâsî (öl. 187/803), Alî b. Hamza el-Kisâî el-Kûfî (öl. 189/805), Müerric b. Amr es-Sedûsî el-Basrî (öl. 195/810-11), Kutrub ismiyle meşhur Muhammed b. el-Müstenîr (öl. 210/825), Ahfeş el-Avsat olarak tanınan Saîd b. Mes'ade el-Mücâşî (öl. 215/830), Muhammed b. Yezîd el-Müberred el-Ezdi (öl. 286/900), Ebû Tâlib el-Mufaddal b. Seleme el-Kûfî (öl. 290/903), Sa'leb lakaplı Ahmed b. Yahyâ b. Zeyd eş-Şeybânî (ö. 291/904) ve Muhammed b. Ahmed b. Keysân en-Nahvî el-Bağdâdi (ö. 320/932) gibi Basra ve Kûfe ekollerinin önde gelen âlimleri de bulunmaktadır. bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 1/90; Ali Eroğlu, "Kur'ân-ı Kerim'in Tefsiri ve Ma'âni'l-Kur'ân Müelliflerinin Kur'ân Tefsirine Getirdikleri", *Ekev Akademi Dergisi*, 6/10 (2002), 49.

²² İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 1/198; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 6/177, 178.

nılarak yazdırılması âyetlerin tefsiri hakkında karşılaşılan sorunlara özellikle mana odaklı ve klasik Arap kelimeleri ve şiiri doğrultusunda bir cevap aramaya çalıştığını göstermektedir.²³ Nitekim bazı tefsirlerde nahivcilerle (النحويون) beraber geçen ehlü'l-ma'ânî (أهل المعاني) tabirinden Ferrâ gibi Kur'ân'ı Kerim'i dönemin yaygın kültüründen yararlanarak yorumlayanların kast edildiği açıkça anlaşılmaktadır.²⁴

Öte yandan müellifin söz konusu eseri en eski Meâni'l-Kur'ân'lardan birisi addedilmiştir. 1955, 1980 ve 1983 yıllarında Ahmed Yusuf Necâti ve Muhammed Ali en-Neccâr tarafından üç cilt şeklinde Beyrut'ta neşredilmiştir.²⁵ Eser Kûfe ekolüne ait en hacimli çalışma olmasının yanı sıra ilgili ekole mensup dilci ve gramercilerin sıklıkla başvurduğu kavramların derli toplu yer aldığı ilk kaynak olarak da ön plana çıkmaktadır.²⁶

2. Ma'âni'l-Kur'ân'da Dil-Kültür İlişisini Yansıtan Örnekler

Kuşkusuz Kur'ân-ı Kerim'in doğru anlaşılması noktasında yazılmış olan eserler gerek yazarlarının biyografileri gerekse kaleme alındıkları dönemin kültürel boyutunu yansıtmaları bakımından önem arz etmektedirler. Arapça olarak indirilen Kur'ân-ı Kerim'in ihtiva ettiği mesajların mükemmel ahengi ve organizasyonu başka bir ifadeyle aktarılma üslubu beşer üstüdür ama bu onun anlaşılacak düzeyde bir kitap olduğunu göstermez. Zira her açıdan düzene sokulmak istenen bir topluma anlamayacakları dilde hitap etmenin yararsız olacağı aşîkârdır. Binâenaleyh, dilciler, gramerciler ve edebiyatçılar tarafından yazılmış olan eserler özellikle Arap kelimelerine yabancı olan kesimler

²³ Durmuş Ali Kayapınar, "Me'ani'l-Kur'an İle İrabü'l-Kur'an'ların Karşılaştırılması", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/4, (1991), 105.

²⁴ Ali b. Ahmed b. Muhammed el-Vâhidî, *et-Tefsîrü'l-basîf*, thk. Ahmed b. Salih el-Hamâdî (Suudi Arabistan, Silsiletü'r-Resâilî'l-Câmi'iyye, 1430/2010), 3/515, 516; Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh ez-Zerkeşi, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Ḳur'ân* thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, (b.y. Dârü't-Türâs, 1984), 1/291; Muhammed b. Ahmed b. Said İbn Ükayle, *ez-Ziyâdetu ve'l-ihsân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Safa Hakkî-Fehd Ali el-Andes-İbrahim Mahmud (el-İmârtü'l-Arabiyye, Merkezü'l-Buhûs ve'd-Dirâsât, 1427/2006), 9/91, 92.

²⁵ Ali Bulut, "el-Ferrâ'nın Meâni'l-Kur'ân'ında Kûfe Dil Okulu'na Ait Terimler", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2002), 326.

²⁶ Bulut, "el-Ferrâ'nın Meâni'l-Kur'ân'ında Kûfe Dil Okulu'na Ait Terimler", 327; Ali Sevdî, "Ebu'l-Abbâs Sa'leb'in "el-Mecâlis" Adlı Eserinde Kûfe Dil Ekolü ile İlgili Kullandığı Kavramlar", *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15, (2020), 80.

için birer kolaylaştırma faaliyeti ve meramın doğru bir şekilde anlaşılmasının sağlanmasına yöneliktir. Bu gibi faaliyetler Arapların kültürünü özellikle de dilini çok iyi bilen âlimler tarafından gerçekleştirildiğinde ise daha cezbedici ve tatminkâr olabilmektedir. Yukarıda da değinildiği gibi *Ma'âni'l-Kur'ân* adlı eserin imlası esnasında Ferrâ'yı dinlemeye gelenler arasında seksenden fazla bölge Kâdisının bulunması²⁷ bunun çarpıcı bir örneğidir. Bu yüzden "Kur'ân-ı Hz. Peygamberin anladığı gibi anlama hususunda güvенеceğimiz ve başvurabileceğimiz güvenli hiçbir kaynak yoktur"²⁸ diyen araştırmacıların yaklaşımları, Kur'ân'ın indiği dönemdeki dilin kapasite ve muhtevasını verebilecek eserlerin yok denecek kadar az olmasından kaynaklı bir yakınmanın ötesinde kanıttan uzak ve yüzeysel bir değerlendirmedir. Zira Ferrâ'nın *Ma'âni'l-Kur'ân*'ı bu alanda başlı başına bir şaheserdir.

Çalışma makale düzeyinde bir araştırma olduğu için Ferrâ'nın *Ma'âni'l-Kur'ân*'ında sadece dil-kültür ilişkisini en bariz hatlarıyla yansıtan bir takım örneklerin verilmesiyle yetinilecektir.

Örnek 1: Ferrâ, Fâtîha suresinin ilk ayetinin الحمد لله şeklinde okunması hususunda Kurrâlar arasında bir görüş birliği olduğunu aktardıktan sonra şöyle der: Bu cümle bedeviler tarafından الحمد لله (el-Hamde li'l-lâh), الحمد لله (el-Hamdi li'l-lâh) ve الحمد لله (el-Hamdu lu'l-lâh) şeklinde de okunmaktadır. Birinci okuyuşa göre الحمد kelimesi masdar olduğu için, yerine fiil gelebilen masdarların mansûb okunabileceği kuralından hareketle mansûb okunması caizdir. Nitekim فاَضْرَبُوا الرِّقَابَ فَاضْرَبُوا "Kâfirlerle (savaşta) karşılaştığımızda boyunlarımızı vurun/hemen öldürün"²⁹ mealindeki ayette yer alan فَاضْرَبُوا yerine الرِّقَابَ denilebildiği için söz konusu kelime de mansûb okunabilmektedir. Kurrâların ittifak ettiği okuyuşta حمد kelimesinin sonunda bulunan dâl harfinin dammeli, hemen sonrasında lafzatullah (الله) isminin başında bulunan cer harfinin ise esreli olması dile ağır geldiği için söz konusu cümle حمد kelimesinin sonunda bulunan dâl harfinin esresiyle beraber lafzatullah isminin başında bulunan lâm harfinin de esreli okunması veya her iki harfin ötreli okunmasının yolunu açmaktadır. Tek kelimedede sonu esreli olan bir harften sonra baş-

²⁷ Hatîb el-Bağdâdi, *Târîhu medîneti's-selâm*, 16/224; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 6/178.

²⁸ Salih Akdemir, *Kur'an'a Dilbilimsel Yaklaşımlar* (İstanbul: Kur'an Araştırma Merkezi Yayınları, 2017), 19.

²⁹ *Kur'an Yolu* (Erişim 13 Mayıs 2020), Muhammed 47/4.

ka esreli bir harfe geçilebildiği gibi sonu ötre ile biten bir harften sonra da ötre ile okunan başka bir kelimeye geçişin örneklerine sıklıkla rastlanıldığı için diğer her iki okuma biçiminin caiz olacağı yargısına varılabilir. Zira بِأَبَا kelimesi gibi الْحَمْدُ لِلَّهِ ya da الْحَمْدُ لِلَّهِ ifadeleri bir tek kelime olarak değerlendirilmektedir ki bunun örnekleri toplumda oldukça fazladır.³⁰ İbn Cinnî (ö. 392/1002) de الْحَمْدُ لِلَّهِ cümlesinin mübtedâ ve haberden oluşması bu cümlelerin tıpkı tek bir sözcük olan عُنُقُ ve اِطْلُ gibi okunmasına engel teşkil etmediğini söyleyerek bir ifadenin toplum tarafından çok fazla dillendirilmesi neticesinde uğrayacağı doğal değişimi olağan karşılamaktadır.³¹

Örnek 2: Ferrâ “Böylece Âdem’e rabbinden bazı kelimeler ulaştı (bunlarla tövbe etti); rabbi de onun tövbesini kabul buyurdu”³² anlamına gelen فَتَلَقَىٰ آدَمَ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ şeklinde de okunabileceğini söyler. Ferrâ, âyette yer alan fail ve mefulün yer değiştirmesinde bir mahsur görmediğini لَأَنْ مَا لَقِيكَ فَقَدْ لَقِيْتَهُ “Sana ulaşan bir şeye şüphesiz sen de ulaşmışsın” diyerek bir eylemi yapan ile o eylemden herhangi bir şekilde etkilen(en)lerin anlaşılmasında bir karışıklığın bulunmaması durumunu anlam üzerinden okumaya çalışır.³³ Aynı şekilde “Vaadim zalimleri kapsamaz (zalimlere erişmez)” anlamındaki لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ “Zalimler vaadime erişemez” şeklinde okunup yorumlanabileceğini aktaran Ferrâ bu tür bir yaklaşımı da tıpkı bir önceki âyet gibi “Sana erişen bir şeye şüphesiz sen de erişmişsin” şeklinde açıklamaya çalışır.³⁴

Aslında İbn Mâlik et-Tâî'nin (öl.672/1274) وَرَفَعَ مَفْعُولٌ بِهِ لَا يَلْتَبِسُ / مَغْ نَصْبٌ فَاعِلٌ “Gramerciler, anlam karışıklığına sebebiyet vermeyen bir meful bih (öğesinin), mansub bir fâille beraber merfû okunabileceğini rivayet etmişlerdir fakat buna kıyaslama yapmayasın”³⁵ şeklindeki açıklamasına bakılırsa toplum tarafından gayet anlaşılır olan cümlelerde fâil ve me’fûl konumunda olan öğelerin nahiv

³⁰ Ferrâ, *Ma’âni’l- Kur’ân*, 1/3, 4.

³¹ Osmân b. Cinnî İbn Cinnî, *el-Muhtesab fi tebyîni vücûhi şevâzî’l-kurâ’ât ve’l-îzâh’ anhá*, thk. Ali en-Necdî Nâsif-Abdülhalim en-Necâr (Kahire: 1415/1994), 1/37.

³² *Kur’an Yolu* (Erişim 10 Mayıs 2020), el-Bakara 2/37.

³³ Ferrâ, *Ma’âni’l- Kur’ân*, 1/41, 28.

³⁴ Ferrâ, *Ma’âni’l- Kur’ân*, 1/76.

³⁵ Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik İbn Mâlik, *Şerhu’l-Kâfiyyeti’s-Şâfiyye*. thk. Ali Muhammed Muavvid-Adil Ahmed Abdulmevcut (Beyrut: Dâru’l-Kutubî’l-İlmiyye, 1420/2000), 1/273, 274.

normlarına göre irâb almasının bir zorunluluk olmadığı anlaşılır. Nitekim bu durumun izahı için genelde خرق الثوب المسمار cümlesinden örnek verilir. Çünkü ثوب kelimesinin merfu okunmasıyla çivinin mi elbiseyi deldiği ya da elbisenin mi çiviye deldiği şeklinde bir anlam karışıklığının oluşmayacağı muhakkaktır.³⁶ Bu durumda Ferrâ'nın mana gibi bir etkenin salt gramer kurallarının gölgesinde bırakılmaması gerektiğine farklı kıraatler üzerinden dolaylı olarak işaret ettiği söylenebilir.

Örnek 3: Ferrâ, وَإِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسَى لَنْ نَصْبِرَ عَلَىٰ طَعَامٍ وَاحِدٍ فَادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُخْرِجْ لَنَا مِمَّا تُنْبِئُ الْأَرْضُ مِنَ بَيْطَانِهَا وَجَذَبِئَهَا وَغَدَسِهَا وَبَصَلَهَا "Hani, "Ey Mûsâ! Biz bir tür yemeğe kesinlikle sabredemeyiz/katlanamayız. Bu yüzden bizim için Rabbine dua et de, o bize yerden biten sebze, kabak, sarımsak (veya buğday), mercimek, soğan versin" demiştiniz."³⁷ mealindeki âyette yer alan قوم kelimesinin kökeninin çok eskiye dayandığını belirterek bunun toplum nezdinde 'ekmek' anlamına geldiğini söyler. Arapça konuşan bazı kesimlerin فوموا لنا "Bize ekmek pişirin" şeklindeki ifadelerini gerekçe olarak sunan Ferrâ, قومها kelimesinin Abdullah b. Mes'ûd (öl. 32/652-53) tarafından ثومها (peltek se) şeklinde okunduğunu aktardıktan sonra, sebze, kabak, mercimek ve soğan ürünlerinin zikredildiği âyette atf kuralına göre sarımsak anlamına gelen ثوم ifadesinin daha uygun düşeceği yönünde bir kanaat da bildirir. Öte yandan Ferrâ, bu görüşün daha isabetli olduğunu bazı kelimelerde bulunan fe (ف) harfinin yöre halkı tarafından peltek se (ث) harfine dönüştürülerek okunmasına bağlar.³⁸

Arap dilinin önde gelen dil âlimlerinden Ebû İshâk ez-Zeccâc (öl. 311/923) söz konusu kelimenin buğday anlamına geldiğini, bununla birlikte bazı gramerciler tarafından kelimeye sarımsak (ثوم) anlamının da verildiğini aktardıktan sonra şöyle bir açıklamaya yer verir: "Fûm kelimesinin buğday anlamında olduğu hususunda tüm dilciler hemfikirdir, ayrıca kelimenin sarımsak anlamına geldiği de görülmemiştir. Aksine asıl gıda olması hasebiyle

³⁶ Rifat Akbaş, "Arap Dilinde Mananın Sentaktik Etkisi Üzerine", *Turkish Studies-Comparati ve Religious Studies*, 14/3, (2019), 425.

³⁷ *Kur'an Yolu* (Erişim 10 Mayıs 2020), el-Bakara 2/61.

³⁸ Ferrâ, *Ma'âni'l-Kur'ân*, 1/41, 42. İbn Manzûr Muhammed b. Mükerrrem (öl. 711/1311), والعرب وتبدل الفاء ثاء "Araplar fe harfini peltek se harfine tebdil ederler" diyerek bu durumun lehçe bazında değerlendirmez. bk. Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), "fûm", 12/460.

Hız. Musa'dan yiyecek isteyenlerin ekmek istemesi daha mantıklıdır.”³⁹ Zeccâc'ın bu değerlendirmesi âyette yer alan kelimelerin atıf kuramı vasıtasıyla birbirleriyle uyumundan ziyade daha çok dil ve kavram odaklı olduğu söylenebilir. Muhammed b. Cerîr et-Taberî de (öl. 310/923) ilgili âyette yer alan kelime hakkında te'vil ehlinin buğday-ekmek veya sarımsak anlamları doğrultusunda iki farklı görüş benimsediğini aktardıktan sonra hangi görüşü tercih ettiğini belirtmeden sadece Ferrâ'dan bazı alıntılar yapar.⁴⁰ el-Hüseyn b. Mes'ûd el-Begavî (öl. 516/1122) ve Ebü'l-Kâsım ez-Zemahşerî (öl. 538/1144) gibi rivâyet ve dirâyet tefsir uzmanlarının da belirttiği gibi⁴¹ فوم kelimesine sadece ekmek ya da sadece sarımsak manasının verilmemesi yönündeki yaklaşım klasik kaynaklar bağlamında daha makul görünmektedir.

Aslında fe (ف) harfi ve peltek se (ث) harfinin birbirinin yerine sıklıkla kullanıldığı bilinmektedir.⁴² Ayrıca Temim oğulları lehçesinde özellikle peltek se (ث) harfinin fe (ف) olarak okunduğu aktarılmıştır.⁴³ Bu bağlamda bir takım âyetlerin tahlili yapılırken telaffuzunda netlik bulunmayan sözcüklerin yöre halkının konuştuğu dil ve lehçe üzerinden bir değerlendirmeye tabi tutulması dil-kültür ilişkisi çerçevesinde daha rasyonel bir adım olacaktır.

Örnek 4: Ferrâ *بَسْمًا اشْتَرَوْا بِهِ أَنْفُسَهُمْ أَنْ يَكْفُرُوا* “İnkâr karşılığında kendilerini harcamaları ne kötü şeydir!”⁴⁴ mealindeki âyette bulunan اشترى fiiline باع fiilinin kar-

³⁹ İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Ḳur'ân ve i'râbüh*, thk. Abdülcelil Abduh Şelebî (Kahire: Âlemü'l-Kutub, 1408/1988), 1/143.

⁴⁰ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân'an te'vili âyi'l-Ḳur'ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki-Abdussened Hasan Yemâme (Kahire: Dâru Hecr, 1422/2001), 2/15-20.

⁴¹ el-Hüseyn b. Mes'ûd el-Begavî, *Tefsîru'l-Begavî: Me'âlimü't-tenzîl*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemr-Osman Cum'a Dümeyriyye-Süleyman Müslim el-Harş (Riyad: Dâr-u Tîbe, 1409/1989), 1/10; Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf'an hakâ'iki gâvâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavvid (Riyâd: Mektebetü'l-Abikân, 1418/1988), 1/275.

⁴² Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk es-Sikkîl İbnü's-Sikkîl, *el-Ḳalbü ve'l-ibdâl: Kenzü'l-luğavî fi'l-lisâni'l-'Arabî*, thk. August Haffner (Beyrut: el-Matbaatu'l-Kâtûlikiyye li'l-Âbâi'l-Yesû'îyyîn 1903), 34; Ebü't-Tayyib Abdülvâhid b. Alî el-Lügavî, *Kitâbü'l-İbdâl*, thk. İzzeddin et-Tenühî (Dımaşk: 1379/1960), 1/181.

⁴³ Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Mustafa Hicâzî (Kuveyt: Matbaatu Hukûmeti'l-Kuveyt, 1389/1969), 1/154.

⁴⁴ *Kur'an Yolu* (Erişim 11 Mayıs 2020), el-Bakara 2/90.

şladığı anlamın verilmesini daha doğru bulduğunu belirttikten sonra şöyle der: " باع ve اشترى fiilleri birbirlerinin yerine çok kullanılırlar.⁴⁵ Bundan dolayı بَعْتُ التُّوبَ cümlesi "elbiseyi sattım" veya "elbiseyi satın aldım" şeklinde tercüme edilebilir ki Temîm ve Rabî'a kabilelerinin lehçelerinde bu oldukça yaygındır."

وَيَأْتِيكَ بِالْأَخْبَارِ مَنْ لَمْ تَبِعْ لَهُ / بَتَاتًا وَلَمْ تَضْرِبْ لَهُ وَقْتُ مَوْعِدِ

"Kendisine yolculuk azığını satın almadığın ve sana getireceği haberlerin zamanını belirlemediğin kişi (bir gün) haber getirecektir."⁴⁶ beytini delil gösteren Ferrâ beyitteki مَنْ لَمْ تَبِعْ مَنْ لَمْ تَشْتَرِ şeklinde değerlendirilmesi gerektiğini söyler.⁴⁷

Ferrâ'nın dikkat çekmeye çalıştığı mananın "Ġarîbü'l-Ġur'ân" başlıklı eserlerde de ön plana çıkartıldığı görülmektedir. Nitekim İbn Kuteybe ed-Dîneverî (öl. 276/889) "Ġarîbü'l-Ġur'ân" adlı eserinde شَرِيْثُ الشَّيْءِ cümlesinin "sattım" veya "satın aldım" anlamını karşıladığını belirttikten sonra kelimenin ezdâdlardan olduğunu söyler.⁴⁸ Muhammed b. Uzeyz (Uzeyr) es-Sicistânî (öl. 330/941) "Ġarîbü'l-Ġur'ân" adlı eserinde Bakara suresinin 102. ve Yûsuf suresinin 20. âyetini örnek vererek شَرَوْا ifadesinin 'satın aldılar' değil 'sattılar' (باعوا) şeklinde yorumlanması gerektiğini söyler.⁴⁹ Bu durumda مَا وَلَيْسَ مَا وَلَيْسَ وَمَا يَعْلَمُونَ وَشَرَوْهُ بِئَمْنٍ بَحْسٍ دَرَاهِمٍ مَّغْدُوْدَةٍ âyeti "Kendilerini karşılığında sattıkları şey ne kötüdür! Keşke bilselerdi!"⁵⁰ anlamına gelmektedir. Aynı şekilde مَّغْدُوْدَةٍ âyeti "Onu (Yûsuf'u) yok pahasına, birkaç dirheme sattılar"⁵¹ şeklinde çevrilmelidir. Beşinci yüzyıl âlimlerinden Hüseyin b. Muhammed er-Râgîb el-

⁴⁵ Bk. Halil b. Ahmed, Ebû Abdîrrahmân, *Kitâbü'l-'Ayn müretteben alâ ħurûfi'l-mu'cem*. thk. Abdulhamîd Hendâvî (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424/2003), "şeriye", 2/328.

⁴⁶ Beyit muallaka şairlerinden Tarafe b. el-Abd'a aittir. نَعِ yerine تَضَعِ fiiliyle de söylenmiştir. bk. Kureşî, *Cemheretu eş'âri'l-Arab*, 342.

⁴⁷ Ferrâ, *Ma'âni'l- Ġur'ân*, 1/56, 57.

⁴⁸ Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Tefsîru Ġarîbü'l-Ġur'ân*, thk. es-SeyyidAhmed Sakr (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1398/1978), 60.

⁴⁹ Muhammed b. Uzeyz (Uzeyr) es-Sicistânî, *Ġarîbü'l-Ġur'ân*, thk. Muhammed Edib Abdülvahid Cemrân (Kahire: Dâru Kuteybe, 1416/1995), 284.

⁵⁰ Kur'an Yolu (Erişim 11 Mayıs 2020), el-Bakara 2/102.

⁵¹ Kur'an Yolu (Erişim 11 Mayıs 2020), Yusuf 12/20.

İsfahânî'nin de "el-Müfredât fi ġarîbi'l-Kur'ân" isimli eserinde aynı yaklaşımı benimsediği görülmektedir.⁵²

Örnek 5: Ferrâ *إِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى ابْنِي مَتُوفِّيكَ وَرَافِعُكَ إِلَيَّ* "Ey İsa! Ben seni vefat ettireceğim, seni yanıma yükselteceğim"⁵³mealindeki âyeti açıklarken herhangi bir isim belirtmeden "âyette takdim ve tehir olduğu söylenmiştir" şeklinde bir ifadeden sonra âyetin, yüce Allah Hz. İsa'yı önce yanına yükseltip bu makamla şereflendirdikten sonra tekrar dünyaya göndereceği ve orada onu vefat ettireceği şeklinde bir bilgi verdiğini söyler. Bu te'vilin zaten daha sonra dünyaya gönderilecek olan Hz. İsa'nın önce vefat ettirilip daha sonra yüce Allah nezdine yükseltilmesinin anlaşılabilir olmadığı üzerine yapıldığı söylenebilir. Fakat Ferrâ'ya göre âyette ism-i fail kipi ve ona bitişen muhatap zamir ile birlikte *مُتُوفِّيكَ* şeklinde yer alan bu ifadeye "Seni tutacağım/alacağım" manasının verilmesi takdim ve tehire gerek bırakmayacaktır. Bu hususta *تَوْفِيْتُ مَالِي مِنْ فُلَانٍ* "Malımı/hakkımı falancadan aldım." cümlesini örnek gösteren Ferrâ *تَوْفَى* fiili ve müştaklarının/türevlerinin vefat manası dışında da kullanılabilmesine işaret eder.⁵⁴

Aslında âyette takdim-tehir veya *تَوْفَى* fiili ve türevlerinin sadece vefat manasını yansıtmadıkları yönündeki yaklaşımlar tamamen Arap toplumunun konuşma tarzı ve üslubuyla örtüşmektedir.⁵⁵ Bu da Ferrâ'nın söz konusu yaklaşımının reddedilemeyeceğini göstermektedir. Nitekim İbn Kuteybe ed-Dineverî (öl. 276/889) ve Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin (öl. 310/923) "Arapların konuşma dilinde mecâz, isti'âre, hazf, tekrar, takdim, tehir, umum ve husus gibi ifade tarzları bulunmaktadır, şüphesiz ki Kur'ân'ı Ker'im bu

⁵² Hüseyin b. Muhammed er-Râğib el-İsfahânî, *el-Müfredât fi ġarîbi'l-Kur'ân*, (b.y. Mektebetu Nezâr Mustafa el-Bâz, ts.), 1/343.

⁵³ *Kur'an Yolu* (Erişim 10 Mayıs 2020), Âl-i İmrân 3/55.

⁵⁴ Ferrâ, *Ma'âni'l-Kur'ân*, 1/219. Deġâikü't-taşrif'in yazarı İbnü'l-müeddib *تَوْفِيْتُ مَالِي مِنْ فُلَانٍ* ve *تَوْفِيْتُ مَالِي مِنْ فُلَانٍ* cümlelerini "hakkımı aldım" manasında olduğunu söyledikten sonra ilgili âyeti örnek verir. Takdim ve tehirin de olabileceğini söyleyen İbnü'l-Müeddib bu hususta Kur'ân ve Arap şiirinde çok fazla örnek var" der. bk. Muhammed b. Said el-Müeddib, İbnü'l-Müeddib, *Deġâikü't-taşrif*, thk. Hatim Salih ed-Dâmin (Dımaşk: Dârü'l-Beşâir, 1425/2004), 341.

⁵⁵ Ferrâ, *Ma'âni'l-Kur'ân*, 1/219.

tarz ve uygulamaları dikkate alarak inmiştir" şeklindeki değerlendirmeleri⁵⁶ bunu teyit etmektedir. Binâenaleyh Ferrâ'nın takdim-tehir yorumunu reddetmeden Arap toplumundan yaygın kullanılan bir ifade tarzını öne sürme amacı, birçok hadisin de işaret ettiği Hz. İsa'nın kıyametten önce gökten indirilerek tekrardan dünyaya gönderileceği hususunu daha tutarlı bir zemine taşıma isteğine bağlanabilir. Zira Hz. İsa'nın dünyaya gönderileceğine inananların başka bir ifadeyle karşıt görüşte olanların ikna edilmesi için ilgili âyetin "seni tutup yanıma alacağım" şeklinde yorumlanması " seni vefat ettirip yanıma alacağım" tarzındaki bir yorumdan daha makul ve tutarlı görünmektedir. Böylece yukarıda da ifade edildiği gibi "tekrardan dünyaya gönderilecek olan bir peygamberin neden vefat ettirildiği" şeklinde bir sorunun önüne geçilmiş olur.

Örnek 6: Ferrâ *شَقَاوِ الَّذِينَ شَفُّوا فِي النَّارِ لَهُمْ فِيهَا زَفِيرٌ وَ شَهِيْقٌ* "Şakî/Bedbaht olanlar ateştedirler, orada onlar her nefeste acıdan inleyip feryat ederler."⁵⁷ mealindeki âyetten hemen sonra gelen *خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ إِنَّ رَبَّكَ فَعَّالٌ لِّمَا يُرِيدُ* "Rabbinin dilediği hariç, onlar gökler ve yer durdukça o ateşte ebedî kalacaklardır. Rabbin gerçekten istediğini yapar."⁵⁸ Mealindeki âyete "Rabbinin ekleyeceği süre dışında onlar gökler ve yer durdukça o ateşte ebedî kalacaklardır. Rabbin gerçekten istediğini yapar." şeklinde de anlam verilebileceğini söyler. Biraz daha açmamız gerekirse Ferrâ, âyette yer alan *إِلَّا* edâtına gramer ilmindeki istisna manasıyla birlikte *سِوَى* / *سِوَى* edâtının karşıladığı anlamın yani "hariç", "haricinde", "dışında" gibi anlamların da verilebileceğini söyler. Bir şeyin ya denginden ya da daha üstü bir şeyden istisna edilmesi durumunda istisnanın normal anlamının dışına çıkabileceğini belirten Ferrâ *لِي عَلَيْكَ أَلْفٌ إِلَّا أَلْفَيْنِ* cümlesini örnek verir.⁵⁹ Çünkü iki bin binden daha fazla olduğu için bu cümleyi kullanan birisi aslında muhatabına "iki bin haricinde bin liram daha sendedir" demekte ve muhatabının kendisine toplam üç bin borçlu olduğunu söylemeye çalışmaktadır. Ebû İshâk ez-Zeccâc (öl. 311/923) ile en-Nehhâs olarak tanınan Arap dili âlimi Ebû Ca'fer Ahmed

⁵⁶ Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, thk. İbrahim Şemsüddîn (Beyrut: Dâri'ü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1928/2007), 20- 22; Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 1/12, 13.

⁵⁷ *Kur'an Yolu* (Erişim 10 Mayıs 2020), Hüd 11/106.

⁵⁸ *Kur'an Yolu* (Erişim 10 Mayıs 2020), Hüd 11/107.

⁵⁹ Ferrâ, *Ma'âni'l-Kur'ân*, 2/28.

Başka bir ifadeyle Ferrâ, atıf edatından sonra ikinci bir öznenin bulunduğunu belirtmektedir. Ferrâ'nın, anlam üzerinden giderek bir gizli öznenin olması gerektiğini belirtmesi büyük bir olasılıktır. Bu yönde değerlendirmeler ilk bakışta anlamı muğlak olan bazı beyitler için de yapılmıştır. Nitekim Hassân b. Sâbit'in (öl. 60/680) وَيُصْرُهُ سَوَاءٌ أَمَّنْ يَهْجُو رَسُولَ اللَّهِ مِنْكُمْ وَيَمْدَحُهُ "Sizlerden Allah resulünü söven, metheden ve yardım eden(ler) bir midir?" beytinde de gizli bir öznenin olduğu kaydedilmiştir.⁶⁶ Çünkü beyitte Hz. Peygamberi söven, öven ve metheden(ler)in aynı kişi veya kişiler olduğu düşünülemez. Bu yüzden Hassân aslında iki zümreye hitap etmeyi amaçlamıştır.

Bu bakış açısıyla âyete bakıldığında Allah'ın hem yeryüzündekilere hem de gökyüzündekilere (melekler ve cinlere) bir hitabı söz konusudur. Bu üslubun Arap dilinin kapalılıklarından biri olduğuna vurgu yapan Ferrâ, bir kişiden kendisine gelen bir şahıs ile babasının yanına gelen diğer bir şahsa ikramda bulunmasının talep edilmesi وَأَتَى أَبَاكَ وَأَتَى مَنْ أَتَاكَ "Sana ve babana gelene ikramda bulun" cümlesiyle yapıldığını da sözlerine ekleyerek âyetlerin doğru anlaşılması noktasında toplum dilinin önemine açıkça atıfta bulunur.

Taberî, tefsirinde ilgili âyete "gökyüzünde bile olsanız Allah'ı aciz bırakamazsınız" mealinin verilmesi durumunda bunu kabul edeceğini ama âyetin hem yeryüzü hem de gökyüzündekilere hitap ettiği yönündeki açıklamanın daha makul olduğunu belirttikten sonra tıpkı Ferrâ gibi Hassan b. Sâbit'in beytini örnek gösterir. Bazı Basralı dilbilimcilerin âyete bu minvalde meal verdiklerini aktaran Taberî bu gibi ifadelerde ikinci cümledeki zamirin gizli olmasından kaynaklı oluşan anlam kapalılığına dikkat edilmesi gerektiğini de sözlerine ekler.⁶⁷

Basra ekolünün tanınmış simalarından olan ve Ferrâ'nın çağdaşı Ahfeş el-Evsat'ın (öl. 215/830) ilgili âyetin tefsirinde أَي لَا تُعْجِزُونَنَا هَرَبًا فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي السَّمَاءِ "Yani ne yere (doğru) ne de göğe (doğru) kaçışınız bizi çaresiz bırakmaz"⁶⁸ şeklindeki açıklaması Taberî'nin mesafeli durduğu ama ihtiyati olarak reddetmediği yaklaşımların kaynağı olsa gerektir. Nitekim Taberî ile aynı dönemi pay-

⁶⁶ Ferrâ, *Ma'âni'l-Kur'ân*, 2/315.

⁶⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 18/378, 379.

⁶⁸ Saîd b. Mes'ade el-Mücâşiî el-Belhî el-Ahfeş el-Evsat, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Hüda Mahmud Kurâ'e (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1411/1990),2/473.

laşan ve Kur'ân âyetlerini ağırlıklı olarak dilbilimin esasları doğrultusunda yorumlayan Ebû İshâk ez-Zeccâc ve Nehhâs'ın açıklamalarında bunu görmek mümkündür.⁶⁹

Kısacası salt gramer kurallarına riayet edilerek yapılan âyet tahlillerinde anlam açısından bir eksiklik kalabilir. Bu eksikliğin giderilmesi noktasında toplum dilindeki benzer ifadelerle bakılmasının yararlı olacağı inkâr edilemez elbette. Zira bir cümlede herhangi bir sebepten dolayı öznenin zikredilmemesi asla olmadığı anlamına gelmez. Türkçeden örnek verilecek olursa sözgelimi bir grup yolcuya hitaben “sizlerden İzmir’e, İstanbul’a giden benimle beraber terminale gelsin diyen bir şoför, tüm yolcuların hem İzmir’e hem de İstanbul’a değil bazılarının İzmir’e, bazılarının da İstanbul’a gideceğini kast etmektedir. Dolayısıyla burada ikinci bir öznenin olmaması bir anlam muğlaklığına sebebiyet vermemektedir.

Örnek 8: Ferrâ Zuhruf suresinde yüce Allah'ın zikrinden yüz çevirenlere yönelik yer alan *حَتَّىٰ إِذَا جَاءَنَا قَالَ يَا آئِيَّتُ نَبِيِّيَ وَبَيْنَكُمْ بُعْدَ الْمَشْرِقَيْنِ فَيَنْسُ الْقَرْيَةَ* “Ta ki o yoldan çıkan kimse, bize geldiği zaman (kötü arkadaşına) der ki: “Keşke benimle senin aranda, iki doğu (doğu batı) uzaklığı (kadar mesafe) olsaydı. Sen ne kötü arkadaşmışsın.”⁷⁰ şeklinde meal verilen âyet hakkında şöyle der: İkil olan *الْمَشْرِقَيْنِ* ifadesi güneşin kış ve yaz mevsimlerinde doğduğu iki ayrı noktayı göstermektedir. Bununla birlikte *الْمَشْرِقَيْنِ* ifadesinden doğu-batı da kastedilebilir ki bana göre bu daha makul bir yaklaşımdır. Zira Araplar (bazen aralarında bir münasebetin bulunması kaydıyla) iki şeyden birinin lafzını öbürüne tercih edip (tağlib) her iki şey için de kullanırlar.⁷¹

Aslında Ferrâ ilgili âyetin yorumunda tağlib sanatının⁷² bulunduğunu söylemeye çalışır. Yani ona göre *الْمَشْرِقَيْنِ* iki doğu olarak değil doğu-batı şeklinde tercüme edilmelidir. Nitekim söylediklerine gerekçe olarak Emevî dönemi şairlerinde olan ve Ferezdak lakabıyla meşhur Ebû Firâs Hemmâm b. Gâlib et-Temîmî'nin (öl. 114/732) *أخذنا بأفاق السماء عليكم / لنا قمرها والنجوم الطوالع* “Size

⁶⁹ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*, 4/165, 166; Nehhâs, *İ'râbü'l-Kur'ân*, 3/253.

⁷⁰ *Kur'an Yolu* (Erişim 20 Haziran 2020), ez-Zuhrûf 43/38.

⁷¹ Ferrâ, *Ma'âni'l-Kur'ân*, 3/33.

⁷² Tağlib sanatı için bk. M. Edip Çağmar, “Arap Dilinde Tağlib”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/2, (2002).

karşı (o kadar üstünüz ki) gökyüzü ufuklarını (bile) tuttuk/elimize geçirdik. Onun (gökyüzünün) iki ayı (ay ve güneşi), tüm parlayan yıldızları (da) sadece bizindir"⁷³ beytini verir. Çünkü Ferrâ'ya göre beyitteki قمرها ifadesinden iki ay değil ay ve güneş kast edilmiştir. البصرتان ikilinden Basra ve Kûfe, الموصلان ikilinden de Musul diyarı ve el-Cezire bölgesinin kast edildiğini aktaran Ferrâ bu hususta da klasik Arap şiirlerinden dayanak gösterir.⁷⁴ Binâenaleyh toplum diliyle özdeşleşmiş kalıp ifadelerin anlamları göz ardı edilerek sadece belli bir tekilin ikil kipi üzerinden hareket edilmesi yanlış bir adım olacaktır.

Örnek 9: Ferrâ مَسَاكِنُهُمْ إِلَّا يَأْتِي إِلَّا مَسَاكِنُهُمْ "Sonunda sadece evlerinin kalıntılarının görüldüğü bir hale geldiler."⁷⁵mealindeki âyette مسانن kelimesinin gayr-ı âkil kırık çoğul⁷⁶ olması hasebiyle يَأْتِي fiilini تَأْتِي olarak okunması gerektiğini belirtenlerin olduğunu söyler. Fakat bu yaklaşıma katılmadığını belirterek şöyle der: Müennes bir fâile nispet edilen bir fiil إِلَّا edâtından önce bulunuyorsa yaygın olarak müzekker kipiyle telaffuz edilir. Bu yüzden Arap toplumunda مَأْمَاتُ إِلَّا ما قَامَتْ إِلَّا şeklinde bir ifade tarzına neredeyse rastlanılmaz. Zira doğru telaffuz مَأْمَاتُ إِلَّا جَارِيَتُكَ şeklinde bir ifade tarzına neredeyse rastlanılmaz. Zira doğru telaffuz مَأْمَاتُ إِلَّا جَارِيَتُكَ şeklindedir.⁷⁷

⁷³ Beyit için bk. Hemmâm b. Gâlib et-Temîmî Ferezdak, *Dîvânü'l-Ferezdak*, haz. Ali Faûr (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1407/1987), 361.

⁷⁴ Ferrâ, *Ma'âni'l-Kur'ân*, 3/33, 34.Âyetlerin tefsirini dilbilimsel olarak yapan âlimlerden Zeccâc ve Zemahşerî de bu âyeti sadece tağlîb doğrultusunda yorumlarlar. Başka bir ifadeyle onlara göre المَشْرُقَيْنِ doğu-batı anlamına gelmektedir. bk. Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*, 4/412; Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an haqâ'iki gâvâmizi't-tenzil*, 5/444.

⁷⁵ *Kur'an Yolu* (Erişim 20 Haziran 2020), el-Ahkâf 46/25.

⁷⁶ خُشَعًا أَبْصَارُهُمْ يَخْرُجُونَ مِنَ الْأَجْدَاثِ كَأَنَّهُمْ جَرَادٌ مُنْتَشِرٌ "Gözlerini korku bürümüş halde etrafa yayılmış çekirgeler gibi kabirlerinden çıkacaklar." (el-Kamer 54/7)mealindeki âyette bulunan ve kırık çoğul olan خُشَعًا kelimesinin خَائِبَةً ve خَائِبَةً şeklinde de okunabileceğini söyleyen Ferrâ burada da kırık çoğul üzerinden şöyle bir açıklama yapar: "Cümle başında olması koşuluyla akılsız varlıkların kırık çoğuluna isnad edilen fiil türevlerinin kırık çoğul yanında müfred müzekker veya müfred müennes olarak gelmeleri gramer açısından bir problem teşkil etmez. *Yüzleri İbâd b. Nizâr b. Ma'd'dan güzel olan nice genç var.*" beyti de bunu göstermektedir." Çünkü beyitte أُجُهْ kelimesi kırık çoğul olmasına rağmen öncesinde yer alan ve ona nispet edilen حَسَن kelimesi tekildir. bk. Ferrâ, *Ma'âni'l-Kur'ân*, 3/105.

⁷⁷ Ferrâ, *Ma'âni'l-Kur'ân*, 3/55, 105.İbn Mâlik (öl. 672/1274) meşhur Elfiyye'sinde bu durumu *العلا* beytiyle izah eder. bk. Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâîbn Mâlik, *Elfiyyetu İbn Mâlik*, thk. Süleyman b. Abdülaziz el-Uyûni (Riyad: Mektebetu Dâri'l-Minhâc, ts.), 99. Ferrâ, tekilleri müzekker olsa bile kırık çoğullara isnad

Aslında Ferrâ'nın benimsenegelmiş nahiv kurallarına aykırı olarak⁷⁸ hakiki ve mecâzî fark etmeksizin müennes kabul edilen bir fâile nispet edilen bir fiilin müzekker kalıbıyla gelmesini fiil ve fâilin art arda gelmemesine bağladığı söylenebilir. Nitekim وَقَالُوا إِن تَتَّبِعِ الْهُدَىٰ مَعَكَ نَتَّخِطُفَ مِنْ أَرْضِنَا أَوْ لَمْ نُمْكِنْ لَهُمْ حَرَمًا أَمِنًا يُجَبَىٰ إِلَيْهِ تَمَرَاتٌ كُلُّ شَيْءٍ رِزْقًا مِنْ لَدُنَّا وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ "Seninle birlikte doğru yolu izlersek yurdumuzdan sökülüp atılırız" diyorlar. O halde biz onları dokunulmaz, güvenli, katımızdan bir rızık olarak her şeyin ürünlerinin orada toplandığı bir yere yerleştirmedik mi? Fakat çoğu bunun bilincinde değildir."⁷⁹mealindeki âyette müennes olan ثمرات kelimesine isnad edilen يجبى fiilinin müzekker olarak zikredilmesini her ikisi arasında bulunan cer harfi ve muttasıl zamirin (إليه) varlığına bağlayan Ferrâ bu hususta إِنَّ امْرَأًا غَرَّهُ نَمَكْنٌ وَاحِدَةٌ / بعدي و بعدك في الدنيا لمغرورٌ "Siz kadınlardan birisi dünyada benden ve senden sonra (herhangi) bir kişiyi kandırırsa mutlaka o kişi aldanmıştır." beytini delil gösterir.⁸⁰ Böylece Ferrâ beyitte غر fiili ile onun fâili konumundaki واحدة kelimesi art arda gelmediği için ilgili fiilin müzekker kalıbıyla gelmesinde bir sakınca görmediğini açıklamaya çalışmaktadır.

Örnek 10: Kâf suresinde bulunan عنيبِ كَفَّارٍ جِهَنَّمَ كُلِّ كَفَّارٍ عَنِيبٍ "İkiniz her inatçı ve nankörü cehenneme atın"⁸¹âyeti her ne kadar birçok çağdaş mealci ve müfessir tarafından gramer kuralları perspektifinde yorumlanmış olsa da Ferrâ tesniye olan أَلْفِيَا emir fiiline müfred bir anlam verip bunu Araçların genelde tesniye kipiyle müfred bir şahsa hitap etmelerine bağlar.⁸² Ferrâ Ebû Serevân künyeli birisinin kendisine عَزْضًا مُمْتَعًا / وَإِنْ تَدْعَانِي أَحْمَ عَزْضًا مُمْتَعًا "Affân oğlu! Eğer beni engellemeye çalışırsan ben de seni engellerim; beni bir başıma koyarsan (elbette ki) korunması gereken şerefimi korurum" şeklinde bir beyit inşâd ettiğini söyleyerek sahip olduğu görüşü beyitte yer alan تَدْعَانِي ve تَرْجُرَانِي tesniyeleriyle

edilen fiillerin mutlaka müzekker ya da mutlaka müennes olma şartını da aramamaktadır. Bk. Kıyasettin Arslan, *el-Ferrâ'nın Me'âni'l-Kur'ân Adlı Eserinin Dil Bilim Açısından İncelenmesi* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 61.

⁷⁸ Fâilin hakiki müennes olması durumunda art arda olmasalar bile fiilin müzekker kalıbında zikredilemeyeceği görüşü müteahhirin olarak addedilen gramerciler arasında daha yaygındır. bk. Yaîş b. Alî b. Yaîş b. Muhammed İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, haz. İmîl Bedî' Yakub (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1422/2001), 3/358, 359.

⁷⁹ *Kur'an Yolu* (Erişim 16 Temmuz 2020), el-Kasas 28/57.

⁸⁰ Ferrâ, *Ma'âni'l-Kur'ân*, 2/308.

⁸¹ *Kur'an Yolu* (Erişim 16 Temmuz 2020), Kâf 50/24.

⁸² Ferrâ, *Ma'âni'l-Kur'ân*, 3/78.

desteklemeye çalıştıktan sonra kendince şöyle bir yorumda da bulunur: "Yol arkadaşlığı genelde üç şahıs ile gerçekleştiği için söylenen bir söz iki arkadaşaya yönelik söylenmiş sayılır. Görmüyor musunuz şairlerin çoğu (bir kişiye hitaben) "ey iki arkadaşım" (يا صاحبي), "ey iki dostum" (يا خليلي) der."⁸³ Ferrâ *فَيَأَيَّ الْأَيَّ* رَبِّكُمْا تُكذِّبَان "Artık rabbin(iz)in nimetlerinden hangisini inkâr edebilirsiniz"⁸⁴ âyetini yorumlarken *العرب تخاطب الواحد بفعل الاثنين* "Araplar tesniye ile bir kişiye hitap ederler"⁸⁵ deyip âyetteki hitabın insan ve cinlere yönelik olduğunu savunanların görüşlerine karşı çıkmamakla birlikte Arap toplumunda yaygın bir geleneğin göz ardı edilmemesi gerektiğine de işaret eder. Ferrâ'ya göre, Arap şii-riinde benzer kullanımların varlığına binâen Rahmân suresinin 46. âyetinde yer alan *جنتان* ifadesi de müfred anlam verilerek yorumlanabilir.⁸⁶

Arap dili ve edebiyatı âlimi Hatîb et-Tebrîzî (öl. 502/1109) Arap toplumunda bu tür yaklaşımların olabileceğini aktardıktan sonra gramer kurallarına bağlılıklarıyla bilinen Basralı âlimlerin tesniye kipiyle müfred bir şahsın kast edilmesine karşı çıktıklarını belirtir.⁸⁷ Kûfe dil ekolüne mensup olan İbn Fâris'in (öl. 395/1004) Arap dilinin incelikleri ve ifade tarzlarına yönelik yazdığı *eş-Şâhibî fi fikhî'l-luğa adlı eserinde* *العرب بلفظ أمر الواحد* "Tesniye emir kipiyle müfred (şahsa) emir yapılabileceği (hususundaki) bâb"⁸⁸ başlığından da anlaşıldığı üzere bu tür kullanımların salt gramer normlarına bağlanması hem konuşma diline zıt hem de zorlama bir yorumdan öteye geçmeyecektir.

Ferrâ'nın gerek farklı kıraatler gerek anlam değişikliği gerekse gramatik tahlillere atfen zikrettiği Hicâz ehli (أهل الحجاز), Mekke ehli (أهل مكة), Medine ehli (أهل المدينة), Necd ehli (أهل نجد), Irak ehli (أهل العراق), Kûfe ve Basra ehli (أهل الكوفة والبصرة), Araplar (العرب), bazı Araplar (بعض العرب), Dilbilimciler (أهل العربية), bazı nahivciler (بعض النحويين), ilk gramerciler (النحويون الأولون), Medineli gramerciler (بعض الفقهاء), bazı tefsirciler (بعض المفسرين), bazı fıkıhçılar (بعض الفقهاء), bazı

⁸³ Ferrâ, *Ma'âni'l-Kur'ân*, 3/78, 79.

⁸⁴ *Kur'an Yolu* (Erişim 17 Temmuz 2020), er-Rahmân 55/13.

⁸⁵ Ferrâ, *Ma'âni'l-Kur'ân*, 3/114.

⁸⁶ Ferrâ, *Ma'âni'l-Kur'ân*, 3/118.

⁸⁷ Yahyâ b. Ali b. Muhammed el-Hatîb et-Tebrîzî, *Şerhu'l-kaşâ'idi'l-'aşr*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd (Mısır: Mektebetu Muhammed Ali Sabîh ve Evlâduh, ts.), 48.

⁸⁸ Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ İbn Fâris, *eş-Şâhibî fi fikhî'l-luğa*. thk. Ömer Faruk et-Tabbâ' (Beyrut: Mektebetü'l-Ma'ârif, 1414/1993), 222.

hadisçiler (بعض المحذّثين), Abbasoğullarından bazıları (بعض بني عباس), Hârisoğullarından bazıları (بعض بني الحارث), Esedoğullarından bazıları (بعض بني أسد), Süleymoğullarından bazıları (بعض بني سليم) gibi açıklamalarıyla birlikte⁸⁹ Arapçayı bilmeyen bir kesim (بعض مَنْ لا يعرف العربية), Arapçayı kavramayanlar (مَنْ لا يُبصر) şeklindeki eleştirileri⁹⁰ özellikle dilin gelişmesi perspektifinde toplum dilinde görülen kıraat farklılıkları, ses zenginliği, anlam değerleri, tasvirler ve uylaşımın rolünü teyit etmekte ve ortak kabul edilen bir dile bölgesel diyalektlerin uyumu üzerinden bakılmasını zorunlu kılmaktadır.

Öte yandan Ferrâ *وَالْقُرْآنُ لَا يَقْرَأُ بِكَلِّ مَا يَجُوزُ فِي الْعَرَبِيَّةِ، فَلَا يَقْبَحَنَّ عِنْدَكَ تَشْنِيعٌ مَشْنَعٌ مِمَّا لَمْ يَقْرَأْ الْقُرْآنُ مِمَّا يَجُوزُ* "Kıraatçılar Arap dilinde caiz olan tüm okuma vecihlerini (dikkate alarak bir) okuma yapmazlar. Bundan dolayı okunması caiz olan (fakat) Kıraatçılar tarafından okunmadığı (dikkate alınmadığı) için bir kınayanın kınamasını asla kabahat olarak görme."⁹¹ diyerek farklı fikhî hükümlerin ortaya çıkmasına neden olan kıraatlerin toplum diline bir hâkimiyet sağlamaması gerektiğine dikkat çekmiş ve anlam değişikliğine sebebiyet veren farklı kıraatler hususunda *وقول العربيه العوام أقوى في قياس العربية* "Arap dili kıyasında (bilinenden hareketle bilinmeyi kavrama durumunda) toplum nezdindeki ifade (tarzları) daha güçlüdür."⁹² şeklinde oldukça cüretkâr bir duruş sergilemiştir. Bir takım gramer normları dışında Arapçanın değişken (hetorejen) bir dil olduğu⁹³ ve üst dili bozmaması kaydıyla kabilelerin kullandıkları lehçelerin kabul gördüğü⁹⁴ gerçeği göz önünde bulundurulursa Ferrâ'nın bu yaklaşımında bir haklılık payının olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim Arap dilinin beyan üsluplarıyla birlikte muktezâ-ı hâl, hazf, ibdâl, takdim-tehir gibi özelliklerinin bilinmeden âyetlerin tefsirine ve

⁸⁹ Ferrâ, *Ma'âni'l- Kur'ân*, 1/34, 37, 72, 75, 80, 89, 102, 107, 123, 124, 132, 145, 151, 161, 171, 173, 203, 215, 217, 237, 245, 246, 286, 307, 319, 323, 353, 382, 398; 2/7, 8, 19, 22, 42, 56, 59, 74, 78, 81, 90, 91, 155, 164, 170, 184, 191, 200, 210, 211, 220, 242, 255, 287, 300, 310, 320, 328, 344, 365; 3/10, 14, 15, 20, 26, 27, 29, 35, 43, 61, 70, 100, 102, 111, 122, 131, 134, 136, 137, 139, 142, 155, 156, 170, 178, 182, 192, 204, 205, 207, 209, 223, 232, 234, 237, 241, 250, 251, 254, 257, 282, 295.

⁹⁰ Ferrâ, *Ma'âni'l- Kur'ân*, 1/8; 2/362,

⁹¹ Ferrâ, *Ma'âni'l- Kur'ân*, 1/245.

⁹² Ferrâ, *Ma'âni'l- Kur'ân*, 3/281.

⁹³ Soner Gündüzöz, *Arapçanın Söz Varlığı*, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2015), 132.

⁹⁴ Mehmet Şirin Çıkar-Abdulhadi Timurtaş, "Mardin Yöresi Arapçasının Temel Özellikleri", *Nüşa: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, 12/34 (2012), 113.

tahliline kalkışılmaması uyarısında bulunan âlimlerin söylemleri⁹⁵ de bizi aynı sonuca götürmektedir.

Sonuç

Dil, sürekli gelişen ve toplum ile ayrılmaz bir bağı olan canlı bir varlıktır. Dili şekillendiren kültür ise özellikle yazı dilinin oluşumunda en önemli kaynak ve söz varlığının en büyük hazinesidir. Bu bağlamda dil kültürden bağımsız, kültür de dilden ayrı bir şekilde değerlendirilemez.

Dilin rolü, her toplumun tarih içinde oluşturduğu tüm yazılı ve sözlü kaynaklarının oluşumu üzerinden de idrak edilebilir. Özellikle yazılı kaynaklar perspektifinde elde edilen dînî veya kültürel bilgilerin bir sistem dâhilinde kayda geçirilmesi ve sınıflandırılması noktasındaki rolü hayatidir. Bu bağlamda bir yazılı kaynak gerek yazarının bilgi seviyesini gerekse yaşadığı dönemin kültürel hareketliliğini yansıtmaya açısından sözlü kaynaklara oranla daha güvenilirdir.

Bir yazılı kaynak olarak Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ'nın "Ma'âni'l-Kur'ân" adlı eseri klasik Arap edebiyatının en önemli dînî-yazılı kaynaklarından biri olması hasebiyle Arap dili özelinde dil-kültür etkileşimini en bariz hatlarıyla ortaya koyacak düzeydedir. Ferrâ, farklı kıraatler üzerinden bir semantik tahlil yaptıktan sonra özellikle toplumun benimsediği bir kullanımın göz ardı edilmeyeceğine ve yeri geldiğinde mana gibi bir etkenin salt gramer kurallarının gölgesinde bırakılmamasına bazen doğrudan bazen dolaylı olarak işaret etmiştir. Özellikle Hicâz, Mekke, Medine, Necd, Irak, Kûfe, Basra gibi bölgelerin halkından sıklıkla söz eden Ferrâ, zaman zaman nahivciler, tefsirciler ve fıkıhçıların açıklamalarına da yer vererek belli bir kesimin normatif yaklaşımlarına bağlı kalmadığı gibi belli bir yörenin dil ölçütleriyle de kendisini sınırlandırmamıştır.

Ferrâ, ele aldığı âyetlerin gramatik ve semantik tahlilleri esnasında toplumda bir yönüyle de olsa kabul gören kullanışlara değindikten sonra özellikle klasik Arap şiirinden çokça örnekler sunarak dilin toplumsal dinamizmden

⁹⁵ Ali Sevdî, "İslâm Dininin Anlaşılmasında Arap Dilinin Önemi ve Rolü", Uluslararası Din ve Dil Sempozyumu, ed. İlyas Altuner-Osman Bayraktutan, (İğdır: İğdır Üniversitesi Yayınları, 2018), 365.

kopuk bir şekilde ele alınmaması gerektiğine işaret etmiştir. Yeri geldiğinde Kıraatçıların okuyuş tarzları ile toplum dilindeki kullanışları mukayese eden Ferrâ açık bir şekilde kıraatlerin toplum diline bir hâkimiyet sağlamaması gerektiğine dikkat çekmiş ve toplum nezdindeki ifade tarzlarının asla bir kenara bırakılmaması gerektiğinin altını çizmiştir.

Kaynakça

- Abdüttevab, Ramazan. *Buhûsun ve mekâlâtun fi'l-luga*. Kahire: Mektebetü'l-Hâneci, 1403/1982.
- Ahanov, Kaken. *Dil Bilimin Esasları*. çev. Murat Ceritoğlu. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 2. Basım, 2013.
- Ahfeş el-Evsat, Saîd b. Mes'ade el-Mücâşî el-Belhî. *Me'âni'l-Kur'ân*. thk. HüdaMahmudKurâ'e. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâneci, 1411/1990.
- Akbaş, Rifat. "Arap Dilinde Mananın Sentaktik Etkisi Üzerine", *Turkish Studies-Comparati ve Religious Studies*, 14/3, (2019), 415-439. <http://dx.doi.org/10.29228/TurkishStudies.36870>
- Akdemir, Salih. *Kur'an'a Dilbilimsel Yaklaşımlar*. İstanbul: Kur'an Araştırma Merkezi Yayınları, 2017.
- Aksan, Doğan. *Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 6. Basım, 2015.
- Apak, Adem. *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu: Sosyal, Kültürel ve İktisadî Hayat*. İstanbul: KURAMER Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Arslan, Kıyasettin. *Dil-Tefsir ve el-Ferrâ*. Ankara: Sonçağ Akademi Yayını, 2020.
- Arslan, Kıyasettin. *el-Ferrâ'nın Me'âni'l-Kur'ân Adlı Eserinin Dil Bilim Açısından İncelenmesi*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Begavî, el-Huseyn b. Mes'ûd. *Tefsîru'l-Begavî: Me'âlimü't-tenzîl*. thk. Muhammed Abdullah en-Nemr-Osman Cum'a Dümeyriyye-Süleyman Müslim el-Harş. 8 Cilt. Riyad: Dâr-u Tîbe, 1409/1989.

- Bulut, Ali. "Filolojik Tefsirle Rivâyet Tefsirin Buluşma Noktası: Zeccâc'ın Meâni'l-Kur'ân'ı", *Kur'an ve Tefsir Akademisi, Tarihten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usûlü*. İstanbul, 2008), 313-331.
- Bulut, Ali. "el-Ferrâ'nın Meâni'l-Kur'ân'ında Kûfe Dil Okulu'na Ait Terimler", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2002), 323-340.
- Çağmar, M. Edip. "Arap Dilinde Tağlib", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/2, (2002), 95-111.
- Çıkar, Mehmet Şirin-Timurtaş, Abdulhadi. "Mardin Yöresi Arapçasının Temel Özellikleri", *Nüşa: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, 12/34 (2012), 103-118.
- Ebü't-Tayyib el-Lügavî, Abdülvâhid b. Alî. *Merâtibü'n-naḥviyyîn*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim. Kahire: Mektebetu Nahdeti Mısır, ts.
- Eroğlu, Ali. "Kur'ân-ı Kerim'in Tefsiri ve Ma'âni'l-Kur'ân Müelliflerinin Kur'ân Tefsirine Getirdikleri", *Ekev Akademi Dergisi*, 6/10 (2002), 41-52.
- Ferezdak, Hemmâm b. Gâlib et-Temîmî. *Dîvânü'l-Ferezdak*, haz. Ali Faûr. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1407/1987.
- Ferrâ, Yahyâ b. Ziyâd. *Ma'âni'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Yûsuf Necâtî-M. Ali en-Neccâr, 3 cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kutub, 3. Basım, 1403/1983.
- Göçer, Ali. "Türkçe Öğretmeni Adaylarının Dil Kültür İlişkisi Üzerine Görüşleri: Fenomenolojik Bir Araştırma". *Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 15/2, (2013), 25-38.
- Gündüzöz, Soner. "Arapçada Kültür Dil İlişkisi: Arapça'nın Yapılanması ve Algılanmasında Etkili Öğeler", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/2, (2005), 215-229.
- Gündüzöz, Soner. *Arapçanın Söz Varlığı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2015.
- Halil b. Ahmed, Ebû Abdîrahmân. *Kitâbü'l-'Ayn müratteben alâ ḥurûfi'l-mu'cem*. thk. Abdulhamîd Hendâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1424/2003.

- Hatîb el-Bağdâdî, Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Bağdâdî. *Târîhu medîneti's-selâm*. thk. Beşşâr Avvâd Marûf. 18 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2001.
- Hatîb et-Tebrîzî, Yahyâ b. Alî b. Muhammed. *Şerhu'l-kaşâ'idi'l-aşr*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd. Mısır: Mektebetu Muhammed Ali Sabîh ve Evlâduh, ts.
- İbn Cinnî, Osmân b. Cinnî. *el-Muhteseb fî tebyîni vücûhi şevâzî'l-kırâ'ât ve'l-îzâh'anhâ*. 2 Cilt. thk. Ali en-Necdî Nâsîf-Abdülhalim en-Necâr. Kahire: 1415/1994.
- İbn Fâris, Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ. *eş-Şâhibî fî fıkhi'l-luğa*. thk. Ömer Faruk et-Tabbâ', Beyrut: Mektebetü'l-Ma'ârif, 1414/1993.
- İbn Hallikân, Ahmed b. Muhammed b. Hallikân. *Vefeyâtü'l-a'yân*, thk. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sadr, 1397/1977.
- İbn Kuteybe, Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe. *Tefsîru Garîbü'l-Kur'an*. thk. Es-Seyyid Ahmed Sakr. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1398/1978.
- İbn Kuteybe, Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe. *Te'vîlü müşkili'l-Kur'an*. thk. İbrahim Şemsüddîn. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1928/2007.
- İbn Mâlik, Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik. *Elfıyyetu İbn Mâlik*. thk. Süleyman b. Abdülaziz el-Uyûnî. Riyad: Mektebetu Dâri'l-Minhâc, ts.
- İbn Mâlik, Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik. *Şerhu'l-Kâfiyyeti's-Şâfiyye*. thk. Ali Muhammed Muavvîd-Adil Ahmed Abdulmevcut. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1420/2000.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- İbn Ükayle, Muhammed b. Ahmed b. Said. *ez-Ziyadetu ve'l-ihsân fî ulûmi'l-Kur'an*. thk. Muhammed Safa Hakkî-Fehd Ali el-Andes-İbrahim Mahmud. 10 Cilt. el-İmârtü'l-Arabiyye, Merkezü'l-Buhûsve'd-Dirâsât, 1427/2006.
- İbn Yaiş, Yaiş b. Alî b. Yaiş b. Muhammed. *Şerhu'l-Mufaşşal*. haz. İmîl Bedî Yakub. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1422/2001.

- İbnü'l-Enbârî, Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Enbârî. *Nüzhetü'l-elibbâ' fi tabakâti'l-üdebâ'*. thk. İbrahim es-Sâmerrâî. Ürdün: Mektebetü'l-Mennâr, 3. Basım,1405/1985.
- İbnü'l-İmâd, Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed. *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, thk. Abdülkadir el-Arnâvût-Muhammed el-Arnâvût, 10 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1408/1988.
- İbnü'l-Kıftî, Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm el-Kıftî. *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1406/1986.
- İbnü'l-Müeddib, Muhammed b. Said el-Müeddib. *Değâikü't-taşrif*. thk. Hatim Salih ed-Dâmin. Dımaşk: Dâru'l-Beşâir, 1425/2004.
- İbnü'n-Nedîm, Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed. *el-Fihrist*, 2 Cilt. Londra: Müessestü'l-Furkânli't-Turâsi'l-İslâmî, 1340/2009.
- İbnü's-Sikkît, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk es-Sikkît. *el-Ğalbü ve'l-İbdâl: Kenzü'l-luğavî fi'l-lisâni'l-'Arabî*. thk. August Haffner. Beyrut: el-Matbaatu'l-Kâtûlikiyye li'l-Âbâi'l-Yesû'ıyyîn 1903.
- Kaplan, Mehmet. *Kültür ve Dil*. İstanbul: Degah Yayınları, 36. Basım, 2019.
- Karagöz, Mustafa. *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'an-ı Anlamaya Katkısı: Hicri İlk Üç Asır*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Kayapınar, Durmuş Ali. "Me'ani'l-Kur'an İle İrabü'l-Kur'an'ların Karşılaştırılması", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/4, (1991), 95-112.
- Kur'ân Yolu, Erişim 4 Nisan 2020. <https://kuran.diyanet.gov.tr>
- Küzeci, Deniz. "İlişkiler Bağlamında Dil, Yazın, Kültür, Toplum ve Eğitim". *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/39, (2018), 109-124.
- Lüğavî, Ebû't-Tayyib Abdülvâhid b. Alî. *Kitâbü'l-İbdâl*. thk. İzzeddin et-Tenûhî. 2 Cilt. Dımaşk: 1379/1960.

- Nehhâs, Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl. *İ'râbü'l-Ḳur'ân*. thk. Züheyr Gâzî Zâhid. 4 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kutub, 2. Basım, 1405/1985.
- Oğuz, Esin Sultan. "Toplum Bilimlerinde Kültür Kavramı", *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 28/2, (2011), 123-139.
- Pei, Mario Andrew. *Invitation To Linguistics*. çev. Ahmed Muhtar Ömer. Beyrut: Âlemü'l-Kutub, 8. Basım, 1419/1998.
- Râgıb el-İsfahânî, Hüseyin b. Muhammed. *el-Müfredât fî ğarîbi'l-Ḳur'ân*. b.y. Mektebetu Nezâr Mustafa el-Bâz. 2 Cilt. ts.
- Sâmîrrâ'î, İbrahim. *Fıḫhu'l-lugati'l-muḳârin*. Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 3. Basım, 1983.
- Sem'ânî, Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr. *el-Ensâb*. thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî. 13 Cilt. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1397/1977.
- Sevdi, Ali. "İslâm Dininin Anlaşılmasında Arap Dilinin Önemi ve Rolü". *Uluslararası Din ve Dil Sempozyumu*. ed. İlyas Altuner-Osman Bayraktutan. 359-369. Iğdır: Iğdır Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Sevdi, Ali. "Ebu'l-Abbâs Sa'leb'in "el-Mecâlis" Adlı Eserinde Kûfe Dil Ekolü ile İlgili Kullandığı Kavramlar". *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15, (2020), 71-107.
- Sicistânî, Muhammed b. Uzeyz (Uzeyr). *Ġarîbü'l-Ḳur'ân*. thk. Muhammed Edib Abdülvahid Cemrân. Kahire: Dâru Kuteybe, 1416/1995.
- Sönmez, Mustafa. "Kelâmcılara Göre "Dillerin Kaynağı Problemi" ile İlgili Tartışmalara İlişkin Bir Değerlendirme", *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 8/1, (2010), 183-210.
- Süyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed. *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nühât*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim. 2 Cilt. b.y. 2. Basım, 1399/1979.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Ḳur'ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî-Abdussened Hasan Yemâme. 26 Cilt. Kahire: Dâru Hecr, 1422/2001.

- Temel, Ali. *Dilbilimsel Tefsirlerde Kırâatlere Yaklaşım*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- Vâhidî, Alî b. Ahmed b. Muhammed. *et-Tefsîrü'l-basîf*. thk. Ahmed b. Salih el-Hamâdî. 25 Cilt. Suudi Arabistan: Silsiletü'r-Resâili'l-Câmi'iyye, 1430/2010.
- Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. thk. Mustafa Hicâzî. 40 Cilt. Kuveyt: Matbaatu Hukûmeti'l-Kuveyt, 1389/1969.
- Zeccâc, İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl. *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*. thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kutub, 1408/1988.
- Zeccâcî, Abdurrahmân b. İshâk. *Mecâlisü'l-'ulemâ*. thk. Abdüsselam Muhammed Harun. Kuveyt: Matbaatu Hukûmeti'l-Kuveyt, 1984.
- Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gâvâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-eķâvîl fî vücûhi't-te'vîl*. thk. Adil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavvid. 6 Cilt. Riyâd: Mektebetü'l-Abikân, 1418/1988.
- Zerkeşî, Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh. *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim. 4 Cilt. b.y. Dârü't-Türâs, 1984.
- Zübeydî, Muhammed b. el-Hasen b. Abdillâh. *Ṭabaķâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luġaviyyîn*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim. Kahire: Dârü'l-Maârif, 2. Basım, ts.